

X-XII asyrlarda Merw

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

X-XII asyrlarda Merw X-XII YÜZYILLARDA MERV

“Altından daha değerli cilt-cilt kitaplardan oluşan Merv kütüphaneleri dünyanın ilk ilmi merkezlerinden biridir”.

Saparmurat TÜRKMENBAŞI

Yirminci yüzyılın sonunda Samaniler devletinin dağılması ve Gazneliler devletinin ortaya çıkması ile ilgili Orta Asya’da önemli siyasi değişiklikler yaşanmıştır. Bu vakıa tarihin bundan sonraki gidişatında dönüm noktası olmuştur. XI. yüzyılda Tuğrul Bey ve Çağrı Beyin başkanlığında Büyük Selçuklu Türkmen devletinin kurulması tarihin kavşağında büyük bir dönüm noktası olarak sadece siyasi olaylarda değil, Horasan’ın ve Harezm’in iktisadi ve kültürel açıdan kalkınmasında da büyük iz bırakmıştır.

Büyük Selçuk Türkmen Devleti’nin kültürünün gelişmesine, sonra ise belli bir dönemde onun zayıflamasına etki eden nedenler nelerden ibarettir sorusunu cevaplayabilmek için ilk olarak o dönemin öncesindeki durumu netleştirmemiz gerekiyor. İşte bu noktayı nazardan baktığımızda Orta Asya’nın, Yakın ve Orta Doğu devletlerinde VII-X yüzyıllar ilmin ve kültürün yükselmeye başladığı dönem olmuştur. Peki bunu nasıl izah edebiliriz?

Bu durum Arapların ve Arapça alfabenin Orta Asya’ya gelmesi aynı zamanda dönemin gelişmiş devletlerinin ilmi-felsefi mirasının Arapça’ya aktarılması, Arapça’nın ise o zamanlar ilmi dil olarak işlev görmesiyle izah edilebilir. Bu faktörler, sonraki devirlerin kültürel açıdan gelişmesine büyük ivme kazandırmıştır.

Türkmen komutanları Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu 1035 yılında 10 bin Türkmen ailesiyle Horasan’a gelmiş yaklaşık bir yıl sonra Merv’in Camilerinde Çağrı Bey adına Hutbe okutulmuş ve ona “şahların şahı” unvanı verilmiştir. İşte o dönemden

itibaren Merv Türkmenlerinin başkenti olarak daima hafızalarda durmuştur.

Horasan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Merv'de insanların uğraşı ve hayatı, kahramanlığı, ahlaklılığı hakkındaki anlatılanlar soydan soya aktarılarak efsanelere dönüşmüştür. Arap coğrafyacısı al-Makdisi'nin Merv'i Mekke'nin Hicaz şehri ile bir sıraya koyması ve ona "Horasan şehirlerinin anası"[1] demesinden bu şehrin Yakın ve Orta Doğuda hem de Horasan'da büyük bir üne sahip olduğunu anlamak zor değildir.

Ünlü oryantalist V.A.Jukovskiy'nin yazdığı gibi halifeliğin genelde harp komutanları, Abbasi Devleti'nin yöneticileri Horasan'ın hükümdarları, birçok hukuk hizmetinin mensupları ünlü konuşma üstatları-hatipler Merv'den çıkmıştır.[2]

Bilim adamlarının sayıca çokluğu, ve çok değerli insanlarıyla hiçbir şehir Merv gibi övgüye layık olamaz-diyen orta çağ yazarlarından biri çok doğru söylemiştir.

M.Aydoğdıyev el-Mervezi'den yola çıkarak orta çağlarda Müslüman âlemindeki mevcut 2500'den fazla ilim ve kültür temsilcilerinin yarısından fazlasının Merv'de doğmuş olduğunu ifade ediyor.[3]

Merv'de ilim kaidesinin teşekkülünde çeşitli yurtların bilim adamları veya Merv'e taşınmış alimler de taktire şayan katkılarda bulunmuşlar. Örneğin Suriyeli Arapların Merv'de sadece ticaretle değil, ilimle de ilgilendikleri tarihte belirtiliyor. Bilim adamlarının hangi din mensubu olduğuna bakılmaksızın bir ilmi merkezde çalışabilmesi önemli şeydir. Bu ise toplumda ilimin gelişmesine yardımcı olan en uygun yoldur.

XI yüzyılda çok sayıda bilim adamının Maverâünnehir'den Merv'e göç ettirildikleri belirtiliyor. Onlardan biri de Muhammet Ebu Nasır Habibi'dir. çok bilgili ve akliselim alim Habibî Marı ulemalarının imamı olmuştur.[4]

Merv'li bilim adamları kendi devirlerinde ilmin çeşitli dallarına; tarih, filoloji, coğrafya, matematik, mekanik, astronomi, fizik vs önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onların arasında tarihçi ve filolog Abdikerim as-Samani'yi, al-Habeş al Hasib lakaplı matematikçi Ahmet ibn Abdullah al-Mervezi'yi,

fizikçi Abdurahman Al-Mansur al-Hazini'yi ve diğerlerinin adlarını sayabiliriz. Bu alimlerin katkıları dünya ilminin altın hazinesinde önemli bir yere haizdir. Öylesine büyük katkı ilmi örf-adetin eksiksiz yerleştiği yerde, medeniyetin geliştiği yerde mümkündür. Demek ki bizim yurdumuz-vatanımız Türkmenistan eski ve Orta çağlarda ilmin ve kültürün önemli ocaklarından biri olmuştur.

XI. yüzyılın ortalarına doğru Horasan'ı ele geçirebilmek uğruna Türkmen Selçuklu ve Gazneli devletleri arasındaki beş yıllık (1035-1040) savaş yurdun iktisadi açıdan gerilemesine yol açtı. Ama savaştan sonra Horasan'ın Türkmen hükümdarları yurdun iktisadi durumunu, ilmini ve kültürünü geliştirme doğrultusunda belirli bir derecede çalışmalarda bulunmuşlardır. O zaman, önceki var olan ilmi ve kültürel miras yerinde kullanılmıştır. Arapların Orta Asya'yı ele geçirdiklerinden sonra kurmuş oldukları ilmi ocaklar sonraki devirlerde de az çok devam etmiştir.

Bilindiği gibi Abbasi Halifeliği'nde ilk olarak coğrafya ve matematik ilimlerinin gelişmesine ihtiyaç duyulmuştur. Coğrafya ilmi Araplara komşu ve uzak mesafeli devletlerle, onların uzaklığı, yakınlığı, zenginliği, nüfusunun yoğunluğu ve birçok bilgiler edinmek için lüzumluydu.

Orta çağlarda Türkmenistan'da ilmin gelişmesine İran, Hint ilmi geleneklerinin de katkıları olmuştur. Ticaret yollarının aralarındaki mesafe hakkında harita planı coğrafya ilminin gelişmesinde önemli bir konuma sahip olmuştur.

Arapların yayılması politikaları ve diplomatik ilişkilerin yoğunlaşması nedeniyle birçok kitaplar yazılmış ve haritalar üzerinde çalışılmıştır. Buna örnek olarak orta çağlarda tanzim edilmiş "İslam'ın Atlası" adlı haritayı, İbn Hordad Beyin "Kitab al-mesalik va-l-memalik" (Yolların ve vilayetlerin kitabı), Abu-Bekr Ahmet ibn Muhammet ibn İshak al-Hamadin'in "Kitab ahbab al-buldan", "Yurtlar hakkındaki hikayeler" adlı eserlerini hatırlamak yerinde olur. Coğrafya ilmi açısından bakıldığında Halife al-Muktadir tarafından gönderilen elçilerin düzenledikleri raporlar tarihte "İbn Fadlan'ın yazıları" adıyla tanınan eserde çok önemli bir değere sahip

olmuştur. Onun önemini iki durumla izah etmek mümkündür. İlk olarak gönderilen bu elçilerin yolu Bağdat'tan yola koyulduktan sonra İran'a, sonra da Türkmenistan'ın ortaçağ şehirleri olan Sarahs'ın, Merv'in hem de Könürgenc'den geçmiştir. Ayrıca İbn Fadlan Oğuzların arasında kalarak, Türkmenlerin örf adetleri, davranışları hakkında değerli bilgileri derlemiştir.

İbn Fadlan'ın Türkmenler hakkında verdiği bilgilerden Merv'in kütüphanelerinde Moğol saldırısından önce çalışan ünlü alim Yakut'da istifade etmiş, "Yurtların sözlüğü" adlı fevkalade değerli ilmi eseri yazmıştır.[5]

Ama kendi söylediği gibi kütüphanelere dalıp ailesini, evini, çoluk çocuklarını unutan ve Moğol istilasına kadar Merv'den ayrılmamış olan-Yakut, İbn Fadlan'ın yazılarından acaba nerede yararlanmış olabilir? Belki de Merv kütüphanelerinde bu yazıları görmüştür.

Eğer, 1923 yılında Meşhet'teki imam Reza Ali'nin Mescidinde İbn Fadlan'ın yazılı derlemelerinin bulunduğunu hatırlarsak Merv'in kütüphanelerinde de böyle yazıların olması tezi kuvvetlenir. Merv'in kütüphanelerinin ve kıymetli yazı anıtının XIII. yüzyılın I. çeyreğinde Moğol yağmacıları tarafından yok edildiği kuşkusuzdur. Onun içindir ki, gelecekte arkeolojik kazı arama çalışmaları sonucunda veya bazen bir rastlantı sonucu İbn Fadlan'ın yazılarının Merv harabelerinde bulunma ihtimali boşuna bir ümit değildir.

Al-İstahri'nin "Kitab mesalik al-memalik" (Yurtların yol kitabı), Al-Belazurin'in "Kitab futuh al- buldan" (Yurtların istilasına dair kitap) ve diğer bir çok eserlerde Türkmenistan'ın orta çağ şehirlerine ve köylerine, ticaret yollarına ait bir çok coğrafi bilgiler mevcuttur.

XI-XII. yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğunun, Orta Asya'nın şehirlerine, ilmin çeşitli dallarına, bilim adamlarına ait birçok kitaplar ortaya çıkmış; "Dünya şehri" diye adlandırılan Bağdat'ın 14 ciltlik, Şam'ın 80 ciltlik tarihi yazılmıştır. Onların etkisi sonucunda Orta Asya'nın, aynı anda Horasan'ın da ayrı ayrı siyasi, ilmi ve medeni merkezleri olmuş büyük şehirlerinin tarihi hakkında çok ciltli kitaplar ortaya

çıkılmıştır. Onların arasında Merv'li tarihçi as-Samani'nin 20 ciltten oluşan "Merv'in tarihi" adlı kitabı da vardır.

V.V.Barthold Merv'in tarihinden bahsederek Bağdat'ın tarihinin yazarı Ebu Tahir Tayfur'a atıfta bulunarak IX. asırda Halife Memun'un divanının Merv'de yerleştiği dönemde bu şehirde çok miktarda Pehlevi el yazılarının olduğunu belirtmektedir.[6]

O zamanlarda iyi bir gelenek olarak ilmin kaynağı olan kitapları hayrına, sevabına mescitlere miras bırakırlarmış. Üstelikde Orta Çağ Müslüman hükümdarları kitaplık oluşturmayı kendilerine büyük bir gurur kaynağı saymaktaydılar.

İspanyol hükümdarı al-Hakam'ın Doğuda bir çok ülkede kitap satın alan şubeleri bulunmaktaydı.[7] Onun şahsi kütüphanesindeki kitaplarının katalog sayısı her biri 20 sayfadan ibaret olan 44 defterden oluşmuştur.

Samani hükümdarları, As-Sahibi (X. yüzyıl) adlı birine devletin valisi olarak Buhara'ya taşınmasını teklif ettiklerinde o kitaplarının çokluğunu yani onların 400 deveye yük olacağını gerekçe göstererek gitmek istememiş, bazı insanlar için ulaşılması imkansız sayılan böylesine büyük vazifeden yüz çevirmişdir.[8]

Genel olarak kütüphaneler medreselerin yanında olmuştur. Merv'de en az 10 tane kütüphanenin olduğu hakkında yazılı kaynaklarda kayıtlar vardır. Kütüphanelerde ilmin bir çok dalları hakkında kitaplar bulunmaktadır. Arap coğrafyacısı Yakut'un yazdığına göre Merv mescitlerinin sadece iki tanesindeki kitapların sayısı 12 bini aşkındır.[9] Merv kütüphanelerinde Araplardan kaçan Sasan'lı padişahı Yazdigerd Ş-in/632-651y./getirdiği Pehlevi el yazılarının sayısının binden fazla olduğu hakkında kaynaklarda bilgi vardır.

Merv'in orta çağlardaki alimleri ve ilmi hakkında bahsedildiğinde ilk olarak aslen Merv'li, tarihçi ve filolog Ebu Seyid Abdulkerim ibn Muhammet as-Samaninin (506/1113-562/1167) adını söylemek gerekir. As-Samani alimler ailesinden gelmekte olup, kendi zamanında Müslüman dünyasının birçok alimler nesillerini yetiştirmiştir. O tarih ve filolojiden başka hukuk, hadis ilminde birçok makaleler ve eserler yazmış, Kuran'ı yorumlayabilmiştir.

As-Samani'nin "Kitap al-asnab" (Adların menşei hakkında kitap) kitabında, ataları-ecdatları, ilme alakası hakkında birçok değerli bilgiler vardır.

Abdulkerim as-Samani Merv'de medreseyi bitirdikten sonra ilim arayarak Buhara, Semerkent, Termez, Nişahpur, İsfahan, Bagdat, Aleppo, Şam, Kudüs, Hicaz gibi dünyanın belli şehirlerini dolaşmıştır. O al-Hatibi'yi Bağdat'ın çok ciltlik tarihini yazmaya devam etmiştir.[10] Bunun gibi Abdulkerim as-Samani de kendi doğduğu şehir olan Merv'in 20 ciltlik tarihini oluşturmuştur.

Merv'in saygın alimlerinden biri de XI. yüzyılda yaşamış Ebu Seyid ebul Muzaffardır. O kendi çalışmalarıyla iyi bir filolog ve tarihçi olmuştur. Onu diğer bir tarihçi Abdulkerim as-Samani ile karıştırmamak lazım. Ebul Muzaffar as Samani'nin yanına diğer yurtlardan da eğitim almaya gelenler olmuştur. Buna örnek olarak Aksiketli alim Ahmet ibn Muhammet ibn el-Kasım el-Ahsiketin (Fergana'dan) Merv'e geldiğini hatırlamak yeterlidir. Fergana'dan gelen alimler okullarını bitirdikten sonra Merv'de daimi çalışmak sayikiyle kalmışlardır. O bilim adamları Merv'in medreselerinde talebelere ders vermişler ve öylece bilim adamlarının yetişmesine değerli katkılarda bulunmuşlardır. Ahmet el Ahsiketi'nin "Tarih boyunca kitap" adlı bir eseri günümüze kadar ulaşamamıştır. Zamandaşlarının aktardıklarından yola çıkarsak Ahmet el Ahsiketi basiretli bir alim olarak, "sentaks ve kelime biliminde yetenekli, şiirde usta" olmuştur. O kendi zamanında ünlü ilim ve sanat adamlarından biri olmuştur.

Ahmet el-Ahsiketi zamanının ünlü şairleri ile yarışabilmiştir. Horosanda bir çok insan ondan ders almıştır. Tarihçi Ebu Seyit Abdulkerim as-Samani de Ahmet el-Ahsiketi'nin öğrencilerinden biridir.

Merv'de ilmi çalışmalar ile meşgul olan alimlerin biri de Ebu Mudar Mahmud ibn Carir el İsfihani'dir. O filoloji ve tıp ilimleri ile meşgul olmuştur. Bu alimlerin tıp alanındaki çalışmaları günümüze kadar ulaşamamıştır. Ama onun tıp alanında çalışmalarının olduğunu Doğunun ünlü alimi Yakut Homavi'nin ona atıfta bulunmasından dolayı biliyoruz.[11] Ebu-

Mıdar dünyada tanınmış alim Zamahşari'nin  ğretmeni olmuş ve çoğunlukla Harezmi'de yaşasa da ömrünün son yıllarını Merv'de geçirmiştir, orada da vefat etmiştir. Az-Zamahşari  ğretmeninin ölümüne çok  z lm ş ve gözlerinden yaş dökerek a lamıştır.

Aslen şamlı (Suriye) olan Ali Bin el-Hasan 1300 öğretmenden ders almıştır. 50'den fazla eseri olan bu alimin sadece bir "Tarihu Medeniyeti Dımeşk" (şam şehrinin kültürel tarihi) atlı eseri 80 ciltten oluşmuştur.[12]

XII. asrın filozoflarından biri Kutb az-Zaman Muhammet ebu Tahir at-Tabasi al-Mervezi hakkında mevcut kaynaklarda çok sınırlı bilgiler vardır. Onun adı Abul Hasan al Beyhakı'nın eserinde geçmektedir. Kutub az-Zaman Merv'de ve Sarahs'da yaşamış, 539/1144 yılında Sarahs'da vefat etmiştir.

Merv'in saygın filozoflarından biri de XII. yüzyılda yaşamış Mahmud ibn Aziz al-Aridi al-Harezmi olmuş. O aslen Harezmi olsa da çoğunlukla Merv'de yaşamıştır. Orta  a  yazarları Yakut'un ve Beyhaki'nin verdiği bilgilere göre o devirdeki bu çok büyük filozofa "Do unun Güneşi" ve az- Zamahşari tarafından " kinci Cahız" unvanlar verilmiştir.

Orta  a  yazılı kaynaklarında Merv'de ilmin gelişmesine büyük ivme kazandıran zengin kütüphanelerin olduğu hakkında bir çok belge vardır. şehirde bulunan 10 kütüphanenin ikisi as-Samanilerin ailesine ait olarak kitaplarının çokluğu ve çeşit fazlalığı açısından en zengin kütüphanelerdendir. O kütüphanelerin hizmetinden faydalanmak için Horasan'ın, Maverünnehir'in, Arabistan'ın ve Do unun birçok yurtlarından alimler gelmiştir. Buna  rnek olarak Arap seyyahı ve co rafyacısı Ebu Abdallah şihabuddin Yakut al-Hamavi'yi sayabiliriz. O kendinin "Mucam al-buldan" (yurtların s zl  ) adlı kitabını yazmak için    sene boyunca Merv kütüphanelerinde çalışmıştır. 1219 yılında Moğolların Merv'e yönelik istilacı saldırıları onu bu şhirden ayrılmaya mecbur etmiştir. O bu olay hakkında: "Ben kitaplara dalıp uzak yerdeki vatanımı da, çocuklarımı da unuttum. Dünyanın diğer kütüphanelerinden bulunamayan çekici bilgileri ben bu yerde buldum. Eğer Moğolların istilacı saldırısı olmasa idi, ben

hayatımın sonuna kadar Merv'den ayrılmazdım" diye yazmıştır.[13] Yakut al-Hamavi Ebu Seyid as-Samani'nin oğlu Abdurahman'ın öğrencisidir.[14]

Yakut al-Hamavi Merv kütüphanelerinde çalıştıktan sonra daha net ve itibarlı bilgiler veriyor. Onun yazdığına göre kütüphanelerden ikisi daha ünlü ve zengin dir. Onların birine "Aziziye". Yani Aziz-ad-din Ebu Bekr Atik az-Zincani ya da Atik ibn Ebu-Bekr demişlerdir. Kütüphanelerin diğerine Kemaliye denildiğini, Yakut belirtiyor.

Kütüphanelerin üçüncüsü Türkmen Selçuklu devletinde Alp Arslan'ın ve Melik şahın sadrazamı Nizam ül-mülkün medresesi içindedir. Ayrıca Amidiye medresesinde, sadrazam Mecit al-Mülk'ün kütüphanelerinin olduğunu Yakut al-Hamavi. Hatuniye adlı medresesinin Cumayriye adı verilen dervişlere tahsis edilmiş konak evinde kütüphane olduğu yazılı kaynaklarda belirtilmektedir.

Kütüphanelerin okuma ve öğrenme meraklısı insanlar için elverişli ve engelsiz olduğu açıktır. Yakut'un ifadesine göre, Merv'deki evine kütüphanelere ait kitapların 200 cildini getirmiştir. Kitaplar okuyucuya her hangi bir kefalet karşılığı olmadan serbestçe veriliyordu. Kitapların her bir cildinin fiyatının bir dinara (altın para) eşit olduğu da Yakut'un çalışmalarından anlaşılmaktadır. Yakut'un Suriye'nin Hama şehrinden Merv'in kütüphanelerinde çalışmak için özellikle buraya geldiği ve bu şehrin Doğunun çok ünlü şehirlerinden ve ilmi merkezlerinden biri olduğuna tasdik etmektedir.

Yakut al-Hamavi'nin Merv kütüphanelerinden derlediği ilmi belgeler ona "Yurtların Sözlüğü" adlı coğrafya kitabıyla birlikte "Edebiyatçıların Sözlüğü" adlı kitabını da yazdırmıştır.[15]

Merv'in tarihine ait bazı ilmi çalışmaların ve kitapların hiç bir iz bırakmadan kaybolup gittiğinden kuşku yoktur. Ona örnek olarak Biruni'nin çalışmalarında anılan "Merv'in Tarihini" söylemek yeterlidir. O kitapta Merv'in yakınındaki kumsalda ilaçlık bitkilerin olduğu ve diğer yurtlara satış için üretildiği söylenmekteydi.[16]

Horasanlı alim Abdul Kasım İsmail el Bayhaki Merv’de çalışmış ve yaşamış olan ünlü alimlerden biridir. Onun “İmamların Güneşi”, “Bayhaki’nın Güneşi” adlı meşhur lakapları bulunmaktaydı. Bu alimin “Kelime Bilimine Dair Kitap” diye derlemeleri olduğunu Merv kütüphanelerinde çalışan Yakut haber veriyor.

Dünyaca bilinen alimlerden biri de XII. yüzyılda yaşamış Abdurahman el-Mansur el-Hazinidir.[17] Onun “Feraset terazileri adlı kitabı” geniş manaya ve büyük öneme haiz olmuştur. Bu eser ilmin mekanik aletlerine dair olsa da, ahlaki ve manevi değeri fevkalade büyük olarak nitelendirilmiştir. “Feraset terazileri” helallıkta, pâklıkta Kuran’a benzetilmiştir. El-Hazini’nin işi bahis konusu olduğunda Türkmenlerde terazinin düzgün tartılmasında nasıl milli duygunun ve ahlaklılığın varlığını hatırlamak yerinde olsa gerek. Türkmenler terazinin doğru tartılmamasının ağır günahının olduğunu, hatta bu konuda Hz. Muhammet’ten şefaattiklerini, tartı işini yapanların insanları helalliğe davet ettiklerini göz önüne aldığımızda Türkmenlerin bu konuya ne kadar önem verdikleri görülür.

Teraziye doğru ya da yanlış tartan insanın ahlak sıfatına değer verilmiştir. Teraziye muhakeme meclisinde en inanılır şahit gibi bakmışlardır.

Teraziye Tanrının çırası saymışlardır. Tanrının çırasında ise hiçbir zaman sahtekarlık, kayma olmuyor. O daima, herkes için eşittir. Terazinin yardımıyla doğruyu, yanlış ayırt etmişler, adilliği ve adaletsizliği terazi tartıcısı örneğinden yansıtmışlardır.

İlmi noktayı nazardan teraziler çeşit-çeşit olmuştur. Sıradan iki tabaklı teraziden başlayarak, karmaşık düzenli olan beş tabaklıları da olmuş. Al-Hazini’nin çalışmasında terazilerin on çeşidi ele alınmıştır. Su tartısında yararlanılan teraziler de vardır.[18]

Feraset terazileri hakkında ünlü matematikçi, astrolog, şair Ömer Hayyam ve Biruni de eser vermiştir. İlginç bilgilerden biri de Ömer Hayyam tam al-Hazini gibi o daldan olan eserlerin ikincisini de Merv’de yazmıştır.

Terazilerin özel çeşitli türlerinin olduğu hatta onların bazılarının matematik-geometri yolu ile çözüldüğü hakkında tarihte ilginç hikayeler bulunmaktadır.

“Feraset terazisi kitabını” oluşturma fikri eski Yunan bilgelerinin birinin kalbinde türemiş. O fikri uyandıran vakıa ise şöyle olmuş:

– Sicilya kralı Gierona’ya çok değerli, ince ustalıkla yapılmış taç hediye etmişler. Kralın kafasına şöyle bir fikir gelmiş, yani bu taç saf altından yapılmamış, onun içinde gümüş karışımı da vardır. İnceleyerek tacın altın ile gümüşten eritilerek yapıldığını öğrenmişler. Kralda bu iki değerli madenin “hangisinin daha çok ve hangisinin daha az” olduğu konusunda merak uyanmış. Ama taç öylesine güzel işlemeli yapılmış ki onu kırmaya kıyamamış. Kralın kendisi de tacı parçalamadan öğrenmek istiyormuş. Geometriden ve mekanikten anlayan bir çok insandan onu sormuşlar, ama geometrici Arşimet’ten başka hiç kimse buna cevap verememiş. Öylece tacı parçalamadan onun içeriğindeki altın ve gümüşün her birinin ne kadar katkısının olduğunu feraset terazisi ile, geometrik yönle tartılmış.

Öylece al-Hazini’nin “Feraset Terazisinin” teorik ve pratik önemi çok derin ve geniş olmuştur.

Bu teori doğrultusunda pratik açıdan adamlara en lüzumlu ve faydalı modelleri oluşturmak mümkün olmuştur. Örneğin gemicilikte suda hareketi dengede tutmak için lüzumlu olmuş. Suda yüzen gemiyi terazi sayarsak onun bir tarafı ağır ve diğer tarafı hafif olsa “terazide” oluşan dengesizlik doğrultusunda geminin batma tehlikesi meydana gelecektir.

“Akıl terazisi” en gerçekçi terazi olup insanlar ondan faydalanıyorlar, onu mesleki hayatta ve ticarete kullanıyorlar. İnsanlar onun gerçekçi olduğuna inanıyorlar. Helal kazanç sahibi insanın pâklığının ve ahenkliliğinin teraziye benzetilmesi boşuna değildir.

“Feraset terazisi” kelimesinin kendisi de çok şeyi vaat ediyor. İnsan ferasetinin bir çok imkanlarının varlığına güven

oluşturuyor. Güven ise tüm başarıların anahtarıdır.

Dikkat edersek, Abdurahman el Hazini kendi zamanının en büyük fizik alimi imiş. O Galileo Galiley'in XVII. yüzyıldaki buluşlarını ondan 500 yıl önce XII. yüzyılda bulmuştur. Yine de bizi hayretler içinde bırakan bir başka şey de, önce Newton'un zannedilen tüm dünya çekim kuvveti kanununun da aslında Türkmenistanlı el-Haziniye ait olduğunu yeni yeni öğreniyoruz. Bunlar el-Hazini'nin buluşlarının daha hepsi değil. İsmail Kılınç'ın yazısına göre Torriçelli'nin bir çok buluşu da aslında Hazini'nindir.[19]

Al-Hazini Merv'de Sultan Sencer'in sarayında çalışmıştır. Onun Merv'de 15-16 yıl ilmi çalışma yaptığı tahmin edilmektedir. O İslam dinini kabul eden bir Rumdur. Bu alimin Hazini adının nereden geldiği hakkında iki tür kanı var. Birinciye göre Abdurahman (onun Müslüman adı) Ebul Hüseyin Ali ibn Muhammet al-Hazin el Mervezi denen birinin elinde yaşamış. Yani, Abdurahman'ın patronunun adı el Hazin (hazineci). Ona göre de el Hazin köşkte yaşadığı fikrini desteklemektedir. Diğer bir grup ise Hazin (kadı) sözünün serbest söylenmesinden ortaya çıktığını, onun ruhban olduğu fikrini ortaya koyuyorlar. Öylece Abdurahman el Hazin denen adamın kuludur. El-Hazin Abdurahman önce felsefe ve matematik ilmini öğrenmeye çalışmış, daha sonra ise geometriyi daha iyi öğrenmiştir. Sultan Sencer'in köşkünde matematikçi ve uzay bilimci olarak çalışmıştır.

Abdurahman el Hazin'in ilmi eserlerinin içinde "Sancar'ın Zic'i" (astronomi tablolarının karşılaştırılması) Merv'deki rasathanede yapılan gözlemler sonucunda 1115-1120'ci yıllar arasında yazılmıştır. O tabloların yardımıyla Merv'in/37~4C/ve Bağdat'ın/33~25/yer alan genişliklerini saptamıştır.

"Sancar'ın Zic'i" Güneşin ve Ayın ve diğer birçok gezegenlerin hareketlerini saptamaya, ay ve güneş tutulması gibi gökyüzü hadiselerinin en önemli konuları bazında ilmi bilgiler elde etmeye yardımcı olmuştur.

Bilindiği gibi Ömer Hayyam Melik Şah döneminde (1072-1092) ona yakın adamlardan biri olarak hizmet vermiştir. Görevini ifa etmiştir. Ömer Hayyam Melik Şah'ın sarayında astrolog, hekim

ve danışman olarak görev yapmıştır.[20]

Ömer Hayyam 1074-1075 yıllarında Melik Şah'ın sultan rasathanesinde başkanlık yapmıştır. Melik Şah rasathaneyi araç ve gereçlerle donatmak için ona yüklü miktarda para vermiştir. O güçlü bir matematikçi, astronom, müzik sanatının önde gelen nazariyecisi olarak temayüz etmiştir. Arap ve Fars edebiyatını iyi bilen, yetenekli bir şairdir. Ömer Hayyam Kuran'ı eksiksiz biliyordu. Gazneli Devleti'nin köşk tarihçisi Beyhaki'nin yazdıklarına göre, Ömer İsfihan'da bir kitabı yedi defa tekrarlayarak okuduğu zaman onu ezberlemiştir. Sonra Nişahpur'a gelerek ezberindeki o kitabı yazmıştır. Daha sonra Ömer'in yazısıyla o kitap karşılaştırıldığında, aradaki farkın yok denecek kadar az olduğu görülmüştür. Kuran'ı ve hadisleri "onun önüne geçecek kişi yok" denilecek kadar iyi biliyordu.

Ömer Hayyam'ın güçlü bir müneccim olduğu hakkında XI-XII. yüzyılın şairi Nizami Aruzi Semerkandi bilgi vermektedir. Bir defa sultan İmam Ömerden (Ömer Hayyam) avlanmaya çıkmak için ilerleyen günlerin nasıl olacağını tahmin etmesini istemiş. O iki gün yıldız falcılığıyla uğraştıktan sonra ilerleyen beş günün avlanmaya uygun olduğunu söylemiş. Sultan ata binip, köyden horoz sesi duyulacak mesafeyi katettiğinde gökyüzünü bulut sarmış, rüzgar esmiş ve kar katışık fırtına kopmuş. Sultanın yanındakiler gülüşerek İmam Ömer'e itimat etmediklerini işaret etmişler. Sultan geri dönüp gideceği zaman Ömer Hayyam, hava şimdi açılır demiş. Sultan öne doğru hareket etmiş. Az zamandan sonra bulutlar sıyrılıp, beş gün güzel hava olmuş.[21]

Ömer Hayyam Merv'de çalıştığı yıllarda, daha doğrusu 1079 yılında Melik Şah için her açıdan kullanılabılır bir takvim hazırlamıştır.

Bir hususu özellikle belirtmek lazım. Yani Ömer Hayyam'ın yaşadığı zaman kargaşalıklar olmuştur. İslam dinini kabul etmiş halkların arasındaki çeşitli akımlar arasında, kanlı çatışmalar olmuştur. Yurtta serbest fikirli alimlerin takip edilmesi gibi eksiklikler manevi açıdan büyük zararlar vermiştir. Bu konu hakkında Ömer Hayyam "Cebir Eserinde" şöyle yazıyor: "Biz bilim adamlarının hezimete uğratıldığının şahidi

olduk... Şimdi bizim zamanımızdaki alimlerin çoğu doğruyu saklıyor, ilim hususunda uydurmacılığa, baş vuruyorlar. Eğer ilim hakkında onlar bazı şeyleri biliyor olsalar bile, onu da kendi kötü amellerine alet ediyorlar. Eğer bazı insanlar gerçeği söylese, hileyi reddetse, ufak tefek günahlardan arınmaya çalışsa, onalara hakaret ediyorlar, küçümsüyorlar, alay ediyorlardı”.[22]

Öylece Ömer Hayyam sadece edebiyatta değil, tabiat ilimlerine de büyük katkılarda bulunan alim olarak bilinmektedir.

Merv’in ilim ve kültür açısından yeşerdiği dönem Sultan Sencer’in idare ettiği yıllara tekabül etmektedir. Bu dönemde Merv’de ilmi bir merkez olan rasathane ve yeni kütüphaneler inşa ediliyordu.[23] Böylece Merv XI-XII. yüzyıllarda Doğunun sadece siyasi bir merkezi olmakla kalmamış, aynı zamanda büyük ilmi merkezlerinden biri de olmuştur. Buraya dünyanın birçok ülkelerinden, ilmin çeşitli dallarına mensup alimlerin geldiği, zengin kütüphanelerinin olduğu şahitlik ediyor.

Prof. Dr. Yegen ATAGARRİYEV,
Başbakanlık Tarih Araştırma Enstitüsü / Türkmenistan.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 5 Sayfa: 388-393

■ Dipnotlar:

[1] Makdisi Ahsan at-Takasim fi-marifetal-Akalim. MİTT. T. 1., s. 119.

[2] Jukovskiy V. A. Razvalını starogo Merva. Sankt-Peterburg. 1894, s. 20.

[3] Aydoğdıyev M. Saparmırat Türkmenbaşy, dünya tarihinde Türkmenlerin ornı hakkında. Saparmırat Türkmenbaşy’nın cemgiyet baradakı tağlımatı. Aşgabat, 2000, s. 70.

[4] Halmırat A. Abu Sahıt Abul Hayır. Tahran, 1999, s. 49.

[5] MİTT. T. 1, c. 24.

[6] Bartold V. V. K istorii Merva. Soç. T. IV, M., 1966, s. 195.

[7] Mess. Adam. Musulmanskiy renessans. M., 1966, s. 154.

[8] Aynı yerde.

- [9] Yakut İbn Abdullah ar-Rumi al-Kamavi "Midcam-al-buldan".
- [10] Kraçkovskiy. İ. İzor. Soç. t. IV, a-L., 1957, s. 315.
- [11] Bulgakov P. G., Vahabova B. A. Srednevekoviye uçeniye iz Merva, TOTAKE, t. XVI. Aşkabat 1973. s. 49.
- [12] İsmail Kılınç, Harikalar Dünyası. 1 cilt, İstanbul 1993. 2. Baskı. s. 43.
- [13] aynı yerde.
- [14] Kamaliddinov Ş. S. Svedeniya "Kitab al-Ansab" Samani po istoričeskoy Topografii Srednevekovogo Merva. Problemy Srednevekovoy istorii Turkmenistana. Aşh. 1993, s. 41.
- [15] MİTT. T. 1, s. 39.
- [16] Bulgakov Yag., Vahabova B. A. Srednevekoviye uçeniye iz Merva. TOTAKE, t. XVI, Aşh. 1973, s. 43.
- [17] Abu-l-Fath Abd ar Rahman al-Mansur al-Hazini. Nauçnoye nasledstvo. t. 6, Traktatı al- Hazini, al-Biruni, İbn al Huseyna, aş-Şirazi. M., 1983. s. 15-130.
- [18] A.g.e., s. 20.
- [19] İsmail Kılınç. Harikalar Dünyası. İstanbul. 1993, s. 42.
- [20] Aliyev R. M. Osmanov M. H. Omar Hayyam. M., 1959, s. 44.
- [21] Nizami Aruzi Semerkandi. Gösterilmiş eser. s. 93.
- [22] Ömer Hayyam. Rubagılar (Rubailer). Aşgabat, 1971, s. 9.
- [23] Yazberdiâew A. "Srednevekoviye Bibloteki Merva" (Merv'in Ortaçağ Kütphaneleri). İzv. AN TSSR, CCH 1988, s. 12. Taryhy makalalar